

NATİQ QURBANOV
Azərbaycan Dövlət Kənd Təsərrüfat Muzeyi
muzey1923@mail.ru

**XIX ƏSRİN II YARSINDA AZƏRBAYCANDA
KƏND TƏSƏRRÜFATININ BƏZİ SAHƏLƏRİ HAQQINDA
QISA MƏLUMAT**

Açar sözlər: Azərbaycan, kənd təsərrüfatı, iqtisadi inkişaf, quberniya
Ключевые слова: Азербайджан, сельское хозяйство, экономическое развитие, губернаторство.
Key words: Azerbaijan, agriculture, economic development, governorship

Tədim olunan məqalə Azərbaycanda kənd təsərrüfatının iqtisadi inkişafını tədqiq edən alimlərin araşdırması əsasında hazırlanmışdır. Burada XIX əsrin II yarısında Azərbaycanda kənd təsərrüfatının bəzi sahələrinin vəziyyəti haqqında qısa məlumatlar verilmişdir.

Rusiyada kapitalizmin inkişafı Azərbaycanın iqtisadiyyatına çox böyük təsir etdi. 1850 – 1860 – cı illərdə Azərbaycanda ipəkçilik, əkinçilik, texniki və taxıl bitkilərinin becərilməsi genişləndirildi. 1856 – cı ildə Bakı quberniyasında ümumi məhsul yığımı 2,5 dəfə artdı. Eyni zamanda maldarlıq da inkişaf edirdi. Kənd təsərrüfatında satlıq məhsul artdı.

Kapitalizm yavaş – yavaş Azərbaycanda iqtisadiyyatın ümumrusiya bazarı ilə əlaqədar olan sahələrinə (ipəkçilik, şərabçılıq, bağçılıq, üzümçülük, tütünçülük və başqa) daxil olmağa başladı. Kənd təsərrüfatının əsasən sahələri daha çox inkişaf etmişdi.

Dövlət sənaye xammalı istehsal edən firmalara pul yardımı edir, torpaq və tut bağları verirdi. Bu cəmiyyətlərin ixtiyarına minlərlə təhkimli kəndlilər – rəncbərlər verilirdi. Məsələn, “Qafqazda ipəkçiliyin yayılması üzrə fəaliyyət göstərən cəmiyyətə” 493 tut bağı və rəncbər verilmişdi.

Məlum olduğu kimi Rusiyada 1861 – ci ilə qədər təhkimçilik hüquqi hökm sürürdü. Mülkədar Rusiyada öz kəndlisini hətta satmaq hüququna malik idi. Bəs Azərbaycanda belə təhkimçilik hüququ var idimi ?

Azərbaycanda kəndli feodaldan iqtisadi cəhətdən asılı vəziyyətdə idi. Lakin Rusiyadan fərqli olaraq Azərbaycanda feodalın kəndlini satmaq hüququ yox idi. 14 may 1870 - ci ilin məlumatına görə kənd sakinlərinin yalnız 20 % - i şəxsi torpaq mülkiyyətinə malik idilər.

Bu dövrdə Azərbaycanda neft, filiz, balıq sənayesinin dəniz və dəmir yolu nəqliyyatının inkişafı kənd təsərrüfatının inkişafına da təkan verdi.

“Qafqaz kənd təsərrüfatı cəmiyyəti” təkmilləşmiş kənd təsərrüfatı alətlərinin yayılması, müxtəlif ölkələrdən gətirilmiş texniki bitkilərin

öyrənilməsi və tətbiqinə çalışırdı. Cəmiyyət “Elmi qeydlər” nəşr edirdi ki, burada onlar aqronomik bilikləri geniş kütlə arasında yayırdılar. 1851 – ci ildə “Toxum deposu” cəmiyyəti yarandı. Bu cəmiyyət isə kənd təsərrüfatı bitkilərinin ən yaxşı növlərinin toxumlarının yayılması ilə məşğul idi.

XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda təhkimçilik hüquqlarının ləğv edilməsi ilə əlaqədar olaraq sənaye və kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı genişlənirdi.

Bu dövüdə Azərbaycanda pambıq əkin sahələri genişləndirilmiş, pambıqçılığın inkişafı ilə əlaqədar pambıq emalı sənayesi yaranmış, ölkədə pambıqtəmizləmə işi meydana çıxmışdı. Artıq XIX əsrin sonlarında Azərbaycanda 40 – dan artıq, XX əsrin əvvəllərində, xüsusilə 1912– ci ildə isə 150 – yə qədər pambıqtəmizləmə zavodu fəaliyyət göstərirdi.

Quba qəzası XIX əsrin 80 – ci illərində nəinki Azərbaycanda, hətta Zaqafqaziyada meyvəçiliyin və meyvə ticarətinin mərkəzinə çevrilmişdi. Bu dövüdə Azərbaycanda olan 47 min desyatin meyvə bağından 8,2 min desyatini ancaq Quba qəzasının payına düşürdü. Qəzanın 168 kəndi meyvəçiliklə məşğul olurdu. Meyvə bağlarından hər il Həştərxana və Nijni – Novqoroda 12 min pud qurudulmuş armud (qax), 80 min puda qədər qurudulmuş alma, 30 minə puda qədər qoz və 12 min puda qədər turşu ixrac edilirdi.

XIX əsrin 60 – cı illərində Yelizavetpol quberniyasında istehsal olunan meyvənin miqdarı 1200 min puda çatmışdı. Əhali yerli bazarlarla yanaşı, Bakı, Tiflis, Odessa, Taqanroq, Rostov və başqa sənaye şəhərlərinə də meyvə satırdı. Bağçılığın inkişafına görə əsas yerlərdən birini Naxçıvan qəzasının Ordubad ərazisi tuturdu. Bunu 1866 – cı ilə olan məlumatdan da görmək olar. Belə ki, həmin ildə Ordubad bağlarından 2000 pud ərik, 1000 pud şaftalı, 1000 pud alma, 600 pud qoz, 500 pud armud və heyva, 30 pud alça və giləs, 250 pud gavalı, 80 pud albalı, 10 pud badam toplanmışdı.

XIX əsrin 2 – ci yarısında Azərbaycanda bağçılıq mal mübadiləsi formasını almışdı. Rəsmi məlumatlara görə 1882 – ci ildə Yelizavetpol quberniyası daxili bazarda 101.000 manatlıq meyvə və tərəvəz, bağ məhsulları satmışdı ki, bu da 1881 – ci ilə nisbətən 26000 manat çox idi.

Yelizavetpol quberniyasında 1884-90-cı illərdə bağçılıq məhsullarının xarici bazara satışı haqqında məlumat (pudla)

İllər	Meyvə	Qoz
1884	60921	-
1885	72997	95525
1886	125476	142216
1887	97870	87108
1888	50884	90305

1889	158120	125095
1890	94200	110089

Rusiya ilə birləşənə qədər Azərbaycanda kartof becərilirdi. XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq Azərbaycan kəndliləri kartof əkin sahələrini genişləndirdilər. Bundan başqa pomidor, kələm, uzunlifli pambıq və digər əvvəllər tanımayan bitkilər də becərilirdi. Bağbanlar meyvə ağaclarının yeni sortlarını yetişdirməyə başladılar. Arıçılıq da genişləndirildi .

1896 – cı ildə H.Z.Tağıyev tərəfindən Azərbaycanda ilk dəfə Mərdəkanda bağçılıq məktəbi açılır. Həmin məktəblərin tələbə ingentinin az olmasına baxmayaraq, bağçılığın aqrotexniki qaydada becərməsinə təkan verir. Həmin ildə Quba şəhərində ikinci bağçılıq məktəbi açıldı.

Statistik məlumatlara görə XIX əsrin 60 – ci illərinin sonunda Bakı quberniyasında 440906 baş, Yelizavetpol quberniyasında 345554 baş, 1899 – cu ildə isə Bakı quberniyasında 237588 baş, Yelizavetpol quberniyasında isə tam olmayan məlumata görə 366028 başa qədər qaramal olmuşdur.

XIX əsrin 60 – ci illərində Bakı quberniyasında 1445092 baş, Yelizavetpol quberniyasında isə 1150500 baş qoyun olmuşdu.

1862 – ci ildə ilk dəfə olaraq Zaqafqaziyadan, o cümlədən Azərbaycandan Marselə yun göndərilmişdir. Statistik məlumatlarda yunun sonrakı illərdə də göndərilməsi və hər il 80 min pud yun ixrac edilməsi qeyd edilir. XIX əsrin 90 – cı illərin əvvəllərində Zaqafqaziyadan 250 min pud yunun İngiltərə, Fransa, əsasən də Amerika Birləşmiş Ştatlarına göndərildiyi bildirilir.

Həmin əsrin 90 – cı illərində Bakı quberniyasında qoyunçuluq təsərrüfatı nəinki inkişaf etdi hətta xeyli tənəzzülə uğradı. 1894 – cü ildə Bakı quberniyasında 1016443 baş, qoyun olduğu göstərilir. Şübhəsiz bu geriləmənin bir sıra obyektiv səbəbləri var idi. Bunlardan ən əsası köçəri və yarımköçəri maldarlıqla məşğul olan əhalinin müəyyən qisminin tədricən oturaq həyata keçməsi idi.

XX əvvəllərində Azərbaycanda 150 – 200 min baş at qeydə alınmışdır.

XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda Qarabağ, Qazax, Şirvan və Quba atları daha məşhur idi.

Qarabağ atının atçılığın tarixindəki böyük rolunu S.Urusov belə qiymətləndirir: “İngilis təmizqanlı atı Avropa atçılığında nə kimi rol oynamışsa, Qarabağ atı da Asiya atçılığının inkişafında eyni əhəmiyyət kəsb etmişdir ”.

Əsrlər boyu bəslənib – yetişdirilən Qarabağ atı XVIII – XIX əsrlərdə daha geniş ərazilərdə yayılmış, cinsi xeyli yaxşılaşdırılmış və özünün yüksək inkişaf mərhələsinə çatmışdır.

Rus – İran müharibələri dövründə kazak zabitlərinin Qarabağ atlarını Dona apardıqları xəbər verilir. Qarabağdan Don, Zadon və Kalmık düzlərinə bir əsrdən artıq “qızıl axın” o yerlərində atlarının yaxşılaşdırılmasına böyük

təsir göstərmişdir. Müasir Don atları görkəmi, yaraşığı və qızılı rəngdə olmalarına görə ilk növbədə Qarabağ atlarına bərlüdür.

Dəvəçilik də Azərbaycanda əhalinin məşğul olduğu bir təsərrüfat sahəsi idi. Bu sahə ilə əsasən Şirvan, Muğan, Mil, Qarabağ düzənliklərində yaşayan maldar əhali məşğul olurdu. Əgər 1868 – ci ildə Bakı quberniyasında 7390 baş dəvə var idisə, Yelizavetpol quberniyasında cəmi 1510 baş dəvə olmuşdur.

XIX əsrin 80-cı illərində Şamaxı qəzasında olan 4282 baş dəvə sahiblərinin əksəriyyəti çarvadarlıqla (at, öküz, dəvə, ulaq vasitəsilə ticarət edilməsi) məşğul olurdu.

İ.İ.Kaluqin özünün “Azərbaycanda heyvandarlığın hazırkı vəziyyətinin tədqiqi” kitabında, 1926-cı ildə respublikada 4500 dəvə olduğu haqqında məlumat verirdi ki, onların da çox hissəsi Şirvan bölgəsində idi.

Azərbaycanın kənd təsərrüfatı məhsullarının yüksək keyfiyyətli olmasını iştirak etdikləri sərgilərdə qazandıqları mükafatlar da təsdiq edir. 18 oktyabr 1860 – cı ildə Tiflisdə təşkil olunmuş sərgidə iştirak edən Azərbaycan müxtəlif medallarla təltif olunmuşdur. 1862 - ci ildə Londonda keçirilmiş beynəlxalq sərgidə Lənkəran qəzasının Şatur kənd sakini Nəsirqulu Nəsirulla oğlunun yetişdirdiyi buğda sortu tərifnaməyə layiq görülmüşdü. 1867 – ci ildə Paris şəhərində təşkil olunmuş sərgidə Azərbaycan ən yaxşı kənd təsərrüfatı məhsulları, o cümlədən taxıl nümunələri ilə çıxış etmişdir. 1882 – ci il ümumrusiya sərgisində şairə Xurşud Banu Natəvan noxud, lobya, küncüt ilə bərabər qurudulmuş zoğal, tut, nar, alça və s. kimi kənd təsərrüfatı məhsullarını da nümayiş etdirmişdi. Əbutalıbı əriyi 1898 – ci ildə Kaliforniyada təşkil edilmiş dünya meyvəçilik sərgisində birinci yerə layiq görülmüşdü.

Bağçılığın inkişafına eyni zamanda 1 noyabr 1896 – cı ildə Bakı quberniyasında təşkil olunmuş sərgi də təkan vermişdir.

1882 – ci ildə Moskva şəhərində təşkil olunmuş sərgidə Azərbaycan Lənkəran qəzasının kənd təsərrüfatı alətlərini nümayiş etdirmişdir. Bunların arasında bellər, dırmıq, yaba və s. kimi alətləri var idi.

İslahatdan sonrakı dövrdə Azərbaycanda əsasən texniki bitkilərin becərilməsində və istehsalında artım müşahidə olunurdu. 1870 – 90 - cı illərdə ölkədə ümumi taxıl yığımı (buğda, arpa, düyü) artdı. 1883 – cü ildə Bakı və Yelizavetpol quberniyalarından 5252 min çetvər taxıl məhsulları yığılmışdır ki, bu da əvvəlki illərə nisbətən 2,4 dəfə çox idi. 1893 – cü ildə bu quberniyalar 6627 min çetvər məhsul vermişdilər.

Zaqafqaziya dəmir yolunun (1883) çəkilməsinin də Azərbaycanda taxılçılığın inkişafına böyük təsiri olmuşdur. Bakı quberniyası üzrə 1884 – 1889 – cu illərdə 2279277 çetvər, 1896 – 1899 – cu illərdə isə 3238236 çetvər taxıl məhsul yığılmışdır. XIX əsrin son onilliklərində Bakı quberniya-

sında taxıl məhsulları iki dəfə, Yelizavetpol quberniyasında isə 85,5 faiz artmışdı.

XIX əsrin ortalarında Azərbaycanın bölgələrinin demək olar ki, hamısında dənli bitkilər (buğda, arpa, darı, çəltik) əkilirdi. Əsrin sonlarına doğru dənli bitkilərin istehsalı xeyli artmışdır. Bu dövrdə Azərbaycanın inzibati ərazisi Bakı və Yelizavetpol quberniyalarından, Naxçıvan qəzasından (İrəvan quberniyasının tərkibində), Zaqatala dairəsindən ibarət idi. Əsas taxılçılıq zonaları isə Bakı və Yelizavetpol quberniyaları idi.

1868-1900-cu illərdə Bakı və Yelizavetpol quberniyalarında dənli bitkilərin əkin sahəsi və məhsul istehsal cədvəli (cətvərlə)

İllər	Bakı quberniyası		Yelizavetpol	
	əkin	məhsul	əkin	məhsul
1868		3065480	280909	1780572
69	321135	2542031	280332	1451606
70	380788	2466704	282232	1599525
71	-	-	299046	1405000
72	-	-	289177	839892
74	222991	1766386	297789	1643427
77	-	-	-	1392067
79	-	-	345108	896338
80	656565	4956525	224021	1451568
81	-	-	306697	1846716
82	-	-	328964	1864908
83	215000	1818000	378000	2428000
85	25900	1419000	322000	2475000
86	294548	2433194	487496	3087730
87	-	2746791	487247	3243336
88	-	2893278	500589	2371258
89	364426	2365402	563456	30115192
90	291450	1702100	533369	2521962
91	328020	2787730	590122	3270862
92	612225	3080500	584121	2659503
93	597740	3735300	530898	2792759
94	706720	4644300	628440	3565345
96	778750	5160400	640329	3657573
97	755044	4898209	601429	3224639
98	666482	3609645	598802	3193749
99	632630	2841360	736731	2876983

Zaqafqaziyada əsas çəltikçilik rayonu Azərbaycan ərazisi idi. Azərbaycan dünyünün əsas satış bazarı Rusiya olsa da Qərbi Avropa ölkələrinin bazarlarına da aparılırdı. Təkcə 1886 – cı ildə İtaliyaya 2500 min manatlıq düyü yola salınmışdı.

XX əsrin əvvəllərində ölkədə pambıqçılığın inkişafı ilə əlaqədar olaraq, çəltik əkini sahələri nisbətən azalır. Ona görə də Şuşa, Cəbrayıl, Naxçıvan, Cavad, Yelizavetpol, Qazax, Şamaxı və Göyçay qəzalarında çəltik əkini sahələri və onun istehsalı xeyli azalmışdı. XX əsrin əvvəllərində Zaqafqaziyada istehsal olunan ümumi çəltik məhsulunun 86 % i Azərbaycanın payına düşürdü. Öz çoxnövlüynə görə çəltik başqa taxıl bitkilərindən fərqlənir. Belə ki, Azərbaycanda çəltiyin əlindən çox növ və növ müxəlifliyinin olduğu müəyyənləşdirilmişdir növlər daha geniş yayılmışdı.

1852 – ci ildə Moskvada keçirilən Ümumrusiya kənd təsərrüfatı sərgisində Şamaxı qəzasının sakini Zülfüqar bəy İskəndər oğlu yüksək keyfiyyətli çəltiyə görə bürünc medal almışdır. Çəltik ustaları Ümumdünya London sərgisində (1862 – ci il), Xarkov sərgisində (1887) və Qafqaz sərgisində (Tiflis – 1889) Azərbaycanda becərilən çəltik növlərin məhsuldarlığına və keyfiyyətlərinə görə mükafat və fərqlənmə diplomlarına layiq görülmüşdülər. XIX əsrin son onilliklərində Azərbaycanda istehsal olunan taxıl məhsulları yerli əhalinin çörəyə olan ehtiyacını tam ödəyirdi.

Azərbaycanda istehsal olunan taxılı, xüsusilə buğdanı xarici bazarlarda çox həvəslə alırdılar. Ölkədə becərilən sarı buğda sortu özünün yüksək keyfiyyəti, dadı və artımına görə daha geniş tanınaraq xüsusi şöhrət qazanmışdı. 1885 – 1887 – ci illər ərzində Azərbaycandan Qara dəniz limanları – Batum və Potiyə, oradan isə xarici bazarlara 11 milyon pud buğda və arpa aparılmışdır.

Taxılçılıqla yanaşı digər kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı da artırdı. Bu dövürdə Azərbaycan üçün yeni olan kartofun əkin sahələri genişləndirdi. 1872 – ci ildə təkcə Yelizavetpol quberniyasından 23148 çetvər kartof yığılmışdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Академия Наук Азербайджанской ССР Институт Истории. Крестьянская реформа в Азербайджане в 1870 году. Издательство Академии Наук Азербайджанской ССР. Баку -1956
2. А.С.Сумбат-заде. Сельское хозяйство Азербайджана в XIX в. Издательство Академии Наук Азербайджанской ССР. Баку -1958
3. İ.D.Mustafayev. Azərbaycan buğda bitkisinin seleksiyası, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Nəşriyyat. Bakı-1958

4. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu, Azərbaycan etnoqrafiyası, I cild “Şərq -Qərb” nəşriyyat, Bakı 2007

H.Курбанов

Краткая информация о некоторых областях сельского хозяйства во второй половине XIX века в Азербайджане

Резюме

Статья подготовлена на основе изучения ученых, изучавших экономическое развитие сельского хозяйства в Азербайджане.

Краткая информация о некоторых областях сельского хозяйства во второй половине XIX века в Азербайджане. Здесь во второй половине XIX века была дана краткая информация о статусе некоторых сельскохозяйственных областей в Азербайджане.

N.Qurbanov

The brief information on some agricultural fields in the second half of the 19th century in Azerbaijan

Summary

The article was prepared based on the research of scientists who have studied the economic development of agriculture in Azerbaijan.

The brief information on some agricultural fields in the second half of the 19th century in Azerbaijan. Here was given, the brief information on the situations of some agricultural fields in Azerbaijan in the second half of the 19th century.

Rəyçi: Vəli Rzayev
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru